LITURGHIE ȘI FILANTROPIE, DIMENSIUNI PASTORAL – MISSIONARE ALE BISERICII

Marian VÎLCIU*

Abstract: The *Divine Liturgy* represents the heart and the essence of the Orthodox public divine service, being, at the same time, also the fundamental service of the communion between man and God, but also among men. The Orthodox Church is, par excellence, a liturgical Church, its service, at the center of which there is the *Divine Liturgy*, representing precisely the life of the Church and equally the accurate expression of the teaching of faith. In this context, the *Divine Liturgy* is the work of the people for God, and also the work-response of God for men. Yet, we need to underline the fact that the Mystery of the Altar, namely the *Divine Eucharist*, being the core of the *Divine Liturgy*, is never authentically fruitful without the Mystery of brotherhood, in other words, without serving our fellows, which turns the philanthropic work of the Church for man and for the world into something by which the Liturgy is continued outside the Church. Consequently, we can talk about “the Liturgy after the Liturgy”, both of them being pastoral missionary dimensions of the Church.

Keywords: Church, *Divine Liturgy*, *Divine Eucharist*, service, fellow, philanthropy, salvation.

Biserica Ortodoxă se caracterizează, printre altele, prin cultul său de o deosebită frumusețe și profunzime teologică. Definit ca totalitate a actelor menite să îl pună pe om în legătură cu Dumnezeu¹,

* PhD, Associate Professor, Dean, Faculty of Theology, Valahia University, Târgoviște, Romania.

¹ Ene Braniște, *Liturgica Generală*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe (în continuare, EIBMBOR), 1993, p. 45.

cultul divin public ortodox prin bogăția doctrinară, prin frumusețea formelor și a actelor de cult, prin semnificația simbolică deosebită, reușește să întrețină legătura dintre credincioși și Dumnezeu făcând posibilă revărsarea de binecuvântare și har peste cei care alcătuiesc Biserica Mântuitorului Hristos.

În centrul cultului divin public ortodox stă Sfânta și Dumnezeiasca Liturghie, pe care teologia ortodoxă o numește, într-unul justificat, de altfel, centrul și esența cultului ortodox. Deși cultul ortodox este alcătuit din numeroase alte slujbe bisericești, trebuie să spunem că nici una dintre acestea nu egalează importanța și semnificația teologică și eclezială a Sfintei Liturghii. Centralitatea ei este subliniată și de faptul că în jurul ei gravitează toate celelalte slujbe ale cultului divin public ortodox, semn că toate acestea își întemeiază puterea și lucrarea lor sfințitoare pe jertfa Mântuitorului Hristos, jertfă care este actualizată de fiecare dată în Sfânta Liturghie. Astfel, unele slujbe fac parte integrantă din rânduiala Sfintei Liturghii, cum este cazul Sfintei Împărtășanii, al Tainei Preoției, Sfințirea Sfântului și Marelui Mir, Sfințirea Antimiselor² sau Sfințirea cea mare a Apei³. Alte slujbe preced rânduiala Sfintei Liturghii, cum este cazul mării majorități a Laudelor bisericești, al hirotesiiilor, al Slujbei de sfințire a Bisericii sau al Tainei Botezului și Mirungerii, cum se săvârșeau la începuturile Bisericii creștine⁴. O altă parte a slujbelor bisericești urmează Sfintei Liturghii: Taina Nunții, slujbele funebre, de pomenire a celor adormiți, unele Laude bisericești etc.

Este îndeobște cunoscut faptul că unul dintre scopurile cultului divin public ortodox este scopul latreutic, adică acela care se referă la adorarea lui Dumnezeu și prin care se exprimă sentimentele noastre de evlavie, de respect, de recunoștință, de admirație și de dragoste față de Însuși Dumnezeu. Altfel spus, prin funcția latreutică a cultului se are în vedere totalitatea actelor religioase prin care

² Vezi *Arhieraticon*, București, EIBMBOR, 1993, pp. 73, 119, 191 ș.u.

³ Vezi *Molitfelnic*, București, EIBMBOR, 1998, p. 575 ș. u.

⁴ Pentru amănunte vezi Nenad S. Miloșevici, *Dumnezeiasca Liturghie – centrul cultului în Ortodoxie*, Sibiu, Editura Deisis, 2012, p. 19 ș.u.

credinciosul își exteriorizează nevoia firească de a preamări pe Dumnezeu și de a cinsti pe Sfinți, exteriorizare care se realizează prin diferite forme de exprimare, forme care țin de rugăciunea de laudă (Laudele bisericești), rugăciunea de cerere (Taine și Ierurgii) și rugăciunea de mulțumire (în special Sfânta Liturghie prin Taina Împărtășirii sau a Euharistiei, care înseamnă mulțumire).

Superioritatea Sfinte Liturghii față de toate celelalte slujbe ale cultului ortodox este subliniată și de faptul că ea, Liturghia, reprezintă suprema formă de adorare a lui Dumnezeu. Fiind instituită direct de Însuși Mântuitorul Hristos la Cina cea de Taină, Sfânta Liturghie este singura slujbă de origine divină⁵. Fiind instituite de Biserică, Laudele Bisericești care premerg Sfânta Liturghie sunt considerate ca fiind, într-un anume fel, o introducere a acesteia. În cadrul lor, Biserica aduce lui Dumnezeu mai ales rugăciune, fie de laudă, fie de cerere, fie de mulțumire, însă, prin slujba Sfintei Liturghii Biserica aduce lui Dumnezeu cu mult mai mult, adică jertfă, forma cea mai aleasă prin care se exprimă cultul de adorație care se cuvine numai lui Dumnezeu. În Liturghie, Hristos Însuși jertfește și Se jertfește pentru noi și în legătură de unire cu noi, după cum Însuși mărturisește „Și pentru ei Mă sfințesc și pe Mine Însuși, ca și ei să fie sfințiți în adevăr” (*Ioan* 17, 19). Astfel, jertfa liturgică care se săvârșește în cadrul Sfintei Liturghii este cea mai înaltă jertfă de laudă, de mulțumire, de cerere sau mijlocire, dar și de ispășire și de împăcare pe care credincioșii o pot aduce lui Dumnezeu. Așadar, putem spune că Sfânta Liturghie este sublimul imn de laudă și de slavă pe care Biserica îl aduce lui Dumnezeu pentru puterea, majestatea și perfecțiunile Sale. Mântuitorul Hristos, Care se întrupează „pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire”, își desfășoară activitatea Sa mântuitoare pentru lume și pentru om, slăvind în același timp pe Dumnezeu Tatăl: „Eu Te-am proslăvit pe Tine pe pământ” (*Ioan* 17, 4).

⁵ Ene Braniște, *Liturgica Specială*, București, EIBMBOR, 1980, p. 294.

Însă, Liturghia este nu numai suprema formă prin care se înfăptuiește cultul de adorare a lui Dumnezeu, ci ea este și suprema formă prin care se exprimă cultul de cinstire sau de venerare, căci în Sfânta Liturghie cinstim nu doar pe Dumnezeu, ci și pe sfinți. Este adevărat că jertfa liturgică se aduce numai lui Dumnezeu, însă, ea se aduce și spre „cinstea și pomenirea sfinților”, cinste care se aduce de fapt tot lui Dumnezeu, drept mulțumire, Cel care a revărsat din darurile Sale peste oameni, peste sfinți, prietenii Săi. Lucrul acesta este arătat lămurit de Sfinții Părinți ai Bisericii: „Darurile sunt într-adevăr ale lui Dumnezeu, ca unele ce sunt ale Lui; ele sunt și ale credincioșilor care au nevoie de ajutor, ca unele ce sunt ajutoare; dar totodată sunt și ale Sfinților, deoarece sunt aduse lui Dumnezeu din pricina lor”⁶.

Sfânta Liturghie este în același timp expresia desăvârșită a sentimentelor noastre de recunoștință și de mulțumire față de Dumnezeu pentru darurile și binefacerile primite cu prisosință de la El. Pentru aceasta, ceea ce este, de fapt, centrul Liturghiei, Taina Împărtășaniei, poartă numele de Euharistie, adică mulțumire, funcția euharistică a Liturghiei fiind subliniată și de numeroase alcătuiri imnografice ale Liturghiei: „Să mulțumim Domnului”; „Pe Tine Te laudăm, Pe Tine Te binecuvântăm, Ție Îți mulțumim Doamne...”⁷.

Sfânta Liturghie este, de asemenea, slujba în care, prin jertfa liturgică ce se săvârșește în cadrul ei, se înfăptuiește împăcarea cu Dumnezeu, jertfa liturgică fiind jertfă care se aduce lui Dumnezeu pentru iertarea păcatelor noastre, fapt subliniat chiar de formula Liturghiei care se rostește la împărtășirea credincioșilor: „Se împărtășește robul lui Dumnezeu (N), cu Cinstul și Sfântul Sânge al Domnului și Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, spre iertarea păcatelor și spre viața de veci”⁸.

Nu în ultimul rând, Sfânta Liturghie este cea mai folositoare rugăciune de cerere sau de mijlocire din cultul Bisericii, prin care

⁶ Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii și Despre viața în Hristos*, București, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989, p. 100.

⁷ *Liturghier*, București, EIBMBOR, 2000, pp. 160, 163.

⁸ *Ibidem*, p. 182.

credincioșii imploră pe Dumnezeu să le dăruiască iertare de păcate și mântuire, lor și celor dragi ai lor, vii sau adormiți, pentru care aduc daruri la Liturghie, aducerea de daruri fiind și una din formele de participare a acestora la săvârșirea Sfintei Liturghii⁹. Așadar, jertfa liturgică se aduce atât pentru cei vii, cât și pentru cei adormiți, Liturghia fiind „mijlocul cel mai bun pe care-l avem la îndemână, pentru a mijloci ușurarea de păcate, mângâiere și odihnă răposaiților noștri”¹⁰. De aceea, slujbele de pomenire pentru cei adormiți se săvârșesc de către Biserică în strânsă legătură cu Sfânta Liturghie. Astfel, Sfânta Liturghie întreține legătura de dragoste care unește pe cei vii cu cei adormiți și cu toți sfinții, toți alcătuiind, de fapt, un singur trup, trupul tainic al lui Hristos, Biserica.

Liturghia reprezintă, așadar, slujba cea mai însemnată din cultul Bisericii Ortodoxe prin care se lucrează mântuirea noastră: „Căci nu există o altă formă de rugăciune care să poată atât de mult și care să ne dea nădejdi mai tari ca aceea adusă prin această înfricoșătoare Jertfă, care a curățit fără nici o plată, păcatele și fărâdelegile lumii”¹¹.

După cum în centrul activității răscumpărătoare a Mântuitorului Hristos stau patimile, jertfa de pe cruce, moartea și învierea Sa din morți, tot așa și Sfânta Liturghie, care reînnoiește și reactualizează această jertfă în Biserică până la sfârșitul veacurilor, este cea care deține locul central, este coroana tuturor celorlalte slujbe care alcătuiesc cultul Bisericii Ortodoxe, fiind în același timp cea mai veche slujbă a cultului creștin.

Sfânta Liturghie este slujba dumnezeiască în care se aduce jertfa cultului Legii celei noi, cult instituit de Mântuitorul Hristos, este „taina curățirii, sfințirii, luminării, renașterii, facerii omului pentru viața veșnică; taina iubirii dumnezeiești, taina înălțării,

⁹ Ene Braniște, *Liturgica Generală...*, p. 113.

¹⁰ Idem, *Liturgica Specială...*, p. 297.

¹¹ Nicolae Cabasila, *op. cit.*, p. 64.

îndumnezeirea omului lipsit de ajutor”¹², taina prin excelență a comuniunii.

Liturghia reprezintă prin urmare, centrul cultului Bisericii Ortodoxe. De altfel, Biserica Ortodoxă mărturisește că jertfa euharistică, pe care comunitatea credincioșilor o aduce lui Dumnezeu prin sfinții slujitori, potrivit mandatului pe care Mântuitorul Hristos l-a dat Sfinților Apostoli și, prin ei, episcopilor și preoților: „Aceasta să faceți întru pomenirea Mea ” (Luca 22, 19), reprezintă neîndoielnic, esența și punctul culminant al Sfintei Liturghii și fundament la unității Bisericii¹³.

Ținând seama de înțelesul ei profund teologic și mistic, Sfânta Liturghie este, în egală măsură, o lucrare de mulțumire sau de manifestare a recunoștinței poporului credincios (εὐχαριστιακὸν καὶ λειτουργικὸν ἔργον) pentru Dumnezeu, fiind în același timp, lucrare sfințitoare a lui Dumnezeu pentru poporul Său. Prin Liturghie, se manifestă și se confirmă prezența și lucrarea lui Dumnezeu în mijlocul poporului credincios, în Biserica. Liturghia ortodoxă este, în primul rând, lucrarea de recunoștință, de mulțumire, pe care poporul lui Dumnezeu o aduce Celui ce a făcut cerul și pământul pentru iubirea Sa față de oameni. Întruparea Mântuitorului Hristos, potrivit referatului biblic, fiind dovada supremei iubiri a lui Dumnezeu pentru lume, „atât de mult a iubit Dumnezeu lumea, încât a dat pe Fiul Său Cel Unul-Născut, ca oricine crede în El să nu piară, ci să aibă viață veșnică” (Ioan 3, 16), este exprimată în Liturghie, care cuprinde frumusețea și lucrarea filantropiei divine a Sfintei Treimi, descoperită și împărtășită lumii prin Iisus Hristos. Toate acestea ne arată în mod limpede și fără echivoc că Sfânta Liturghie reprezintă mijlocul fundamental prin care se realizează în modul cel mai deplin comuniunea omului cu Dumnezeu și cu aproapele său,

¹² Ioan din Kronștadt, *Liturghia – cerul pe pământ*, Sibiu, Edit. Deisis, 2002, p. 171.

¹³ Gheorghios D. Mettalinos, *Parohia – Hristos în mijlocul nostru*, Sibiu, Edit. Deisis, 2004, p. 14.

fiind, în același timp, și slujba cu cel mai semnificativ rol pastoral și duhovnicesc.

Creștinismul este supranumit religia iubirii, de aceea, putem spune că iubirea lui Hristos față de oameni și a oamenilor față de Hristos reprezintă însăși viața Bisericii. Istoria Bisericii creștine ne arată că între Liturghie și filantropia socială a Bisericii există o legătură complementară și de necesitate, una fiind interioară celeilalte¹⁴. În acest sens, devine evident faptul că Dumnezeuiasca Liturghie este slujba în care are loc celebrarea iubirii lui Dumnezeu față de lume, iar filantropia socială, adică lucrarea faptelor bune, este rodul binefăcător și mântuitor al Sfintei Liturghii în viața lumii, fapt evidențiat de Mântuitorul Hristos atunci când ne îndeamnă: „Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor, ca văzând ei faptele voastre cele bune să preamărească pe Tatăl vostru Cel din ceruri” (*Matei* 5, 16). Potrivit acestui îndemn, Sfinții Apostoli și, mai apoi, Sfinții Părinți ai Bisericii au unit frângerea pâinii, Liturghia, cu filantropia socială exprimată prin existența în cultul Bisericii primare a agapei frățești, precum și cu organizarea de colecte, cu scopul de a ajuta pe cei săraci și pe toți cei în nevoi, așa cum lămurit putem înțelege din multiplele pasaje biblice din *Faptele Apostolilor* (2, 44-45; 4, 34-35; 6, 2-3; 14,17; 20, 35) sau din unele scrieri ale Sfântului Apostol Pavel (*I Corinteni* 11, 20-21;16, 1-3; *I Tesaloniceni* 4, 9-12). Sfinții Părinți ai Bisericii au continuat practica apostolică a filantropiei sau a slujirii sociale, pe care o extind și o organizează în instituții permanente, celebre și reprezentative, fiind, din acest punct de vedere, instituțiile de caritate și asistență socială întemeiate în secolul al IV-lea de Sfântul Vasile cel Mare († 379), autor al uneia dintre Liturghiile bizantine folosită și, astăzi, în cultul Bisericii Ortodoxe. Sfântul Ioan Gura de Aur († 407), și el autor al unei Liturghii, vorbește, cum numai el ar fi putut să o facă, despre Hristos Domnul Care în chip tainic este prezent în Euharistie, Taina

¹⁴ A se vedea Pr. Prof. Dr. Valer Bel, *Misiune, Parohie, Pastorație*, Cluj, Edit. Renașterea, 2002, p. 121.

Sfântului Altar, și Care este la fel de prezent și în Taina fratelui¹⁵, în slujirea aproapelui, a semenului nostru care are nevoie de ajutor.

Legătura de netăgăduit dintre Liturghie și slujirea aproapelui este arătată de Mântuitorul Hristos Însuși, Care, după ce săvârșește Cina cea de Taină și instituie Taina Sfintei Euharistii, spală picioarele Apostolilor Săi, fapt care exprimă adevărul, potrivit căruia, roadele Liturghiei sunt binefăcătoare în viața celui credincios, numai în măsura în care acesta este condus în mod natural spre slujirea fratelui, a celui aflat în suferință și care are nevoie de ajutor. Semnificativ în a înțelege legătura dintre taina fratelui și misterul euharistic este episodul scripturistic în care se vorbește despre arătarea Mântuitorului Hristos, după înviere, celor doi ucenici ai Săi, pe drumul spre Emaus, Luca și Cleopa, din care înțelegem că pentru a-L cunoaște pe Dumnezeu trebuie să ne întâlnim cu El în Euharistie, întâlnire care se transformă în ospitalitate și filantropie, Iisus Cel înviat din morți rămânând străin, ascuns și necunoscut până în momentul în care are loc „frângerea pâinii”, într-o casă a ospitalității: „Iar odată primit, El conduce comuniunea inimilor și viază tainic printre noi, devenind El Însuși Viața vieții noastre”¹⁶. Descoperim, așadar, că Taina fratelui sau slujirea filantropică a semenului nostru își are izvorul în taina Filantropiei divine, pe care Hristos Domnul, Fiul lui Dumnezeu, o descoperă atunci când Se întrupează din iubire pentru oameni și pentru a lor mântuire. Astfel, așa cum ne încredințează Sfântul Evanghelist Ioan, prin credința în Hristos, Fiul lui Dumnezeu întrupat, toți oamenii primesc puterea de a deveni fii ai lui Dumnezeu: „Și celor câți L-au primit, care cred în numele Lui, le-a dat putere ca să se facă fii ai lui Dumnezeu, care nu din sânge, nici din poftă trupească, nici din poftă bărbătească, ci de la Dumnezeu s-au născut” (*Ioan* 1, 12-13), calitate care îi plasează într-o relație de iubire cu Dumnezeu Cel ce este Iubire, relație care face din ei un loc sacru al prezenței lui Hristos. Astfel, omul fiind cel în care

¹⁵ Daniel Ciobotea, Mitropolitul Moldovei, *Taina fratelui*, în „Candela Moldovei”, III, nr. 1-2, p. 1 ș.u.

¹⁶ *Ibidem*, p. 13.

sălășluește Hristos, devine persoană iubită de Dumnezeu Însuși, prin urmare, întâlnirea cu Hristos în Taina Altarului sau a Sfintei Euharistii, nu trebuie niciodată despărțită de fapta bună și milostivă îndreptată spre semenul nostru care devine taina fratelui sau a operă filantropică a Bisericii în lume.

Împărtășirea cu Trupul și Sângele lui Hristos, Cel răstignit și înviat, nu trebuie înțeleasă numai ca un act personal, ca un exercițiu în sine, ci ca un îndemn spre comuniunea cu aproapele, aplecarea spre suferința acestuia, altfel spus, primirea Euharistiei trebuie să ne facă inima mai bună și mai milostivă, devenind sensibili la suferințele semenilor noștri pentru care Hristos Domnul a murit și a înviat. Spre o astfel de stare și lucrare ne îndeamnă Sfântul Ioan Gura de Aur atunci când spune: „Vrei să cinstești Trupul Stăpânului? Nu-L disprețui, când este gol. Nu-L cinsti aici în Biserică cu haine de mătase (procovețele care acoperă Sfântul Disc și Sfântul Potir la Liturghie) iar afară Îl lași să tremure de frig că n-are cu ce se îmbrăca! Cel ce a spus: Acesta este trupul Meu și prin cuvânt a întărit lucrul, Același a spus și «flămând M-ați văzut și M-ați hrănit» și «Întrucât n-ați făcut unuia dintre aceștia mai mici, nici Mie nu Mi-ați făcut!»... Cinstește-L pe Hristos cu cinstea pe care El a poruncit-o, cheltuind cu săracii avuția ta: căci lui Dumnezeu nu-I trebuie potire de aur, ci suflete de aur»¹⁷.

Istoria Bisericii Ortodoxe ne înfățișează faptul că opera filantropică dezvoltată în Bizanț, cultivată de Sfinții Părinți ai Bisericii, care erau deopotrivă liturghisitori și păstori, a fost una considerabilă, slujirea diaconală a aproapelui fiind strâns legată de săvârșirea Euharistiei. Această realitate a caracterizat lucrarea pastoral-misionară a Bisericii multă vreme, fenomen care a fost propriu și Bisericii Ortodoxe din România, de-a lungul timpului, și numai schimbările politice și sociale mai recente au făcut ca aceasta să desfășoare cu preponderență o activitate de tip liturgic. Astăzi, mai

¹⁷ Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilia 50 la Evanghelia după Matei*, în PSB 23, București, EIBMBOR, 1994, p. 584.

mult decât oricând, este nevoie ca Biserica să redescopere vocația ei liturgică-sacramentală și diaconal-filantropică, dezvoltând o lucrare misionară integrală în care Liturghia este strâns unită cu filantropia, iar viața de rugăciune, izvor al sfințeniei și al adevăratei iubiri, se împletește în mod armonios și necesar cu slujirea aproapelui. Înțelegând necesitatea fundamentală a legăturii dintre Liturghie și filantropie, ajungem la concluzia că „Liturghia eclesială inspiră filantropia socială creștină, iar Filantropia socială confirmă Liturghia ca fiind eveniment misionar de mărturisire a iubirii lui Dumnezeu pentru sfințirea și mântuirea oamenilor... Filantropia confirmă Liturghia când celebrarea liturgică inspiră comuniune și coresponsabilitate misionară creștinilor activi în societate, sfințenia inspiră solidaritate cu cei singuri și săraci, iar iertarea păcatelor primită în Biserică inspiră reconcilierea în societate. Astfel, viața spirituală din Biserică rodește în viața socială a creștinilor implicare activă pentru adevăr și dreptate, pentru sănătate și demnitate, pentru reconciliere și solidaritate, în vederea mântuirii oamenilor prin har, credință și fapte bune”¹⁸. Rezultă, așadar, că Liturghia nu trebuie să se limiteze doar la slujba de celebrare în Biserică¹⁹, ci ea trebuie să se continue în viața credincioșilor, transformându-se în slujire diaconală, întâlnirea personală cu Hristos în Sfânta Euharistie devenind roditoare prin toată fapta cea bună, care se îndreaptă către aproapele nostru, Liturghia euharistică continuându-se, astfel, în liturghia fratelui.

În consecință, filantropia creștină, care izvorăște din Sfânta Liturghie înțeală ca realitate a prezenței iubirii milostive a lui Dumnezeu față de om, este o componentă importantă și necesară a lucrării Bisericii și un element obligatoriu al strategiei pastoral-misionare. O comunitate parohială autentic creștină trebuie să se manifeste ca o comunitate de mărturisire a adevărului *Evangeliei* lui

¹⁸ Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Știința mântuirii*, București, Editura Basilica, 2014, pp. 109-110.

¹⁹ Vezi Mihai Himcinschi, *Biserica în societate*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2006, p. 84 ș.u..

Hristos și a credinței în El, ceea ce înseamnă că această comunitate devine lucrătoare prin iubire și slujire a aproapelui.

Bibliografie

1. *Arhieraticon*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe (în continuare, EIBMBOR), 1993.
2. Braniște, Ene, *Liturgica Generală*, București, EIBMBOR, 1993.
3. Idem, *Liturgica Specială*, București, EIBMBOR, 1980.
4. Bel, Pr.Prof. Dr. Valer, *Misiune, Parohie, Pastorație*, Cluj, Edit. Renașterea, 2002.
5. Cabasila, Nicolae, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii și Despre viața în Hristos*, București, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989.
6. Ciobotea, Mitropolitul Moldovei Daniel, *Taina fratelui*, în „Candela Moldovei”, III, nr. 1-2, pp. 1-13.
7. Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Știința mântuirii*, București, Editura Basilica, 2014.
8. Ioan Gură de Aur, Sfântul, *Omilia 50 la Evanghelia după Matei*, în PSB 23, București, EIBMBOR, 1994.
9. Ioan din Kronștadt, *Liturghia – cerul pe pământ*, Sibiu, Edit. Deisis, 2002.
10. Himcinschi, Mihai, *Biserica în societate*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2006.
11. Mettalinis, Gheorghios D., *Parohia – Hristos în mijlocul nostru*, Sibiu, Edit. Deisis, 2004.
12. Miloșevici, Nenad S., *Dumnezeiasca Liturghie – centrul cultului în Ortodoxie*, Sibiu, Editura Deisis, 2012.
13. *Molitfelnic*, București, EIBMBOR, 1998.